

University of Groningen

Vers un autre fantastique. Étude de l'affabulation dans l'oeuvre de Michel Tournier

Thurlings, Maria Margaretha Johanna

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1995

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Thurlings, M. M. J. (1995). Vers un autre fantastique. Étude de l'affabulation dans l'oeuvre de Michel Tournier. Groningen: Rodopi.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

SAMENVATTING

Moderne romans en novellen breken vaak zodanig met de gangbare literaire conventies, dat de lezer niet goed meer weet waar hij aan toe is. Verschillende teksttypen worden gemengd, schijn en werkelijkheid lopen volledig door elkaar. Dikwijls is het onduidelijk op welk moment de schrijver het realistische, *mimetische*, vlak verlaat en het verhaal irreëel wordt. Teneinde een beter inzicht te verkrijgen in de wijze waarop auteurs zoals Borges, Cortázar, Pynchon, Barth, Robbe-Grillet en Tournier voortdurend de draak lijken te steken met literaire conventies, onderzoek ik de procédés die de overgang van het mimetische naar het irreële bewerkstelligen. Dit effect noem ik *affabulation*. Er is sprake van *affabulation* als een auteur probeert een totaal onwaarschijnlijke gebeurtenis voor werkelijk te laten doorgaan, als hij de fictionele werkelijkheid vervormt en wel op een zodanige wijze dat de tekst zijn mimetisch karakter verliest en de lezer niet meer weet hoe hij het heeft.

Het werk van Michel Tournier dient als corpus voor het opsporen van deze procédés. Immers, deze auteur verstaat als geen ander de kunst om de lezer op het verkeerde been te zetten, hem om de tuin te leiden. In zijn werk komen verschillende literaire tradities bijeen: naast elementen van het realisme vindt men veel kenmerken van de fantastische literatuur, maar er zijn tevens aspecten van sprookjes en van science-fiction aanwezig. Ook voegt de schrijver stukken uit historische documenten, encyclopedieën en andere literaire werken in zijn eigen werk in. Voortdurend brengt hij de lezer van zijn stuk, zij het niet zonder humor. Het overheersende effect van zijn verhalen bij de lezer is een gevoel van *Unheimlichkeit*. Daardoor komt zijn werk in de traditie van de fantastische literatuur te staan, terwijl Tournier zelf zich daarentegen graag in de lijn van de 19de eeuwse realistische en naturalistische romanschrijvers schaart. Om een beeld te bieden van wat *affabulation* inhoudt en dit begrip in een duidelijk kader te zetten, wordt er eerst aandacht besteed aan de conventies van de realistische literatuur en de daarmee samenhangende problematiek van de "waarschijnlijkheid", vervolgens aan de specifieke eigenschappen van de fantastische literatuur, om tenslotte van hieruit het werk van Tournier op de *procédés d'affabulation* te onderzoeken.

Het eerste deel van dit proefschrift is gewijd aan de begrippen realisme en waarschijnlijkheid. De Franse "realistische" roman van de 19de eeuw, die vaak beschouwd wordt als het prototype van de "realistische roman", kan gezien worden als het produkt van drie factoren, die tevens belangrijk zijn voor de culturele geschiedenis van het Westen: het individualiseringsproces van de mens, de veranderende opvattingen over tijd, geschiedenis en causaliteit. De literatuur weerspiegelt in de wisseling van thematiek en narratieve structuren veranderingen in wetenschap, maatschappij en wereldbeeld.

De "realistische roman" is geen eenduidig begrip en kan dat ook niet zijn. Toch bestaat er een consensus over de conventies van de realistische roman, waarvan de werkelijkheidsillusie, de geïndividualiseerde personages, de betrouwbare vertelinstantie, en vooral de gesloten structuur en de daarmee samenhangende interne coherentie de belangrijkste zijn.

Realisme en waarschijnlijkheid zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Bij het begrip waarschijnlijkheid spelen zowel tekstinterne elementen (genreconventies) als tekstexterne aspecten (het referentiekader van de lezer) een rol. De vergelijking met de buitenliteraire werkelijkheid is echter zeer globaal en treedt vaak pas echt in werking als de tekst een inbreuk pleegt op ons idee van de werkelijkheid.

Analyses van enkele realistische romans laten zien dat *affabulation* ook voorkomt in dit type roman, zij het slechts in aanzet. Het verschil met de niet-realistische tekst is dat deze vorm van fantasie niet echt tot ontwikkeling komt, ofwel omdat de verteller het effect ervan verstoort, ofwel omdat de tekst de symbolische waarde ervan expliciet naar voren brengt.

Het tweede deel van dit boek is gewijd aan het fantastische genre. Het fantastische wordt in de literaire kritiek nu eens gezien als een genre dat altijd bestaan heeft, dan weer als een specifiek genre dat opkomt in de Romantiek. Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen 'genre', waar sprake is van specifieke vertelstrategieën en inhoudelijke kenmerken, en '*Grundhaltung*' (Rutkowski, 1968), een predispositie van de auteur die (in dit geval) zorgt voor fantastische elementen in een tekst. Historisch gezien is er onmiskenbaar sprake van een genre: de opkomst ervan vindt plaats met het werk van E.T.A. Hoffmann en is historisch en cultureel bepaald. Het fantastische genre stoelt op de conventies van de realistische tekst. De lezer ervaart het verhaal in eerste instantie als realistisch, maar weldra blijkt dat de realistische code niet voldoet.

De verschillende pogingen om het genre in een definitie te vangen bleken niet afdoende: ze hebben vaak slechts betrekking op een onderdeel van de problematiek. Een definitie van het fantastische moet rekening houden zowel met de narratieve, stilistische en thematische eigenschappen van de tekst als met het effect daarvan op de lezer. Todorovs definitie die het fantastische beperkt tot de aarzeling van de lezer is slechts van toepassing op enkele teksten, zoals de analyse van de vertelstrategieën van de fantastische tekst in het vierde hoofdstuk laat zien.

Het scheppen van distantie ten opzichte van het onwerkelijke moet gezien worden als hoofdkenmerk van de vertelstrategieën van het traditionele fantastische verhaal. Het is gebaseerd op de realistische conventie van de waarschijnlijkheid. Maar het scheppen van de afstand beoogt slechts de lezer des te harder te confronteren met het rationeel onmogelijke. Het criterium van de distantie leidt tot een onderscheid van drie groepen *procédés* in de vertelstrategieën: die welke tot doel hebben de afstand tussen het fantastische en de lezer te verkleinen (*procédés de familiarisation*), die welke deze afstand vergroten teneinde de lezer te ontwapenen (*procédés de distanciation*) en de *procédés* die het fantastische op een zodanige manier opdringen, dat de lezer het wel moet accepteren (*procédés d'imposition*). Deze *procédés* bepalen niet alleen op chronologische wijze de structuur van het verhaal, maar zij kenmerken ook de ontwikkeling van het genre. De *procédés de familiarisation* spelen een belangrijke rol in de teksten uit de begintijd en kunnen gezien worden als een uiting van een mentaliteitscrisis. De *procédés de distanciation* weerspiegelen het vertrouwen in de objectieve rede, zij behoren tot de bloeitijd van het genre. De *procédés d'imposition* kenmerken de volgende fase: het fantastische genre heeft zijn plaats veroverd in de literaire wereld, de kenmerken ervan zijn alom bekend, het kan nu een literair spel worden.

Deze feiten verklaren tevens waarom sommige critici het genre laten eindigen aan het eind van de 19de eeuw. Definities die de aarzeling, de twijfel van de lezer als sleutelwoord hebben, duiden in feite op de overheersende aanwezigheid van de *procédés de distanciation*. Ziet men deze niet als een noodzakelijke voorwaarde, dan leeft het genre tot op heden voort. Het hoofdkenmerk van het fantastische moet dan vooral gezocht worden in het effect dat de tekst op de lezer teweegbrengt, nl. dat van *Unheimlichkeit*.

Dit effect kan niet los gezien worden van inhoudelijke en stilistische factoren. Van de inhoudelijke factoren zijn vooral het specifieke karakter van tijd en ruimte belangrijk, als ook bepaalde personages (heks, duivel, vampier), en thema's en motieven (pact met

de duivel, metamorfose, dubbelganger). Voorts zijn het letterlijk nemen van een uitdrukking en het consequent doorvoeren van een logische redenering belangrijke stilistische procédés.

Unheimlichkeit wordt opgeroepen door veel werken van Tournier. In het derde deel van dit boek onderzoek ik op welke wijze dit effect wordt bereikt. De verschillende *procédés d'affabulation* kunnen als criterium dienen voor de vraag of het werk van Tournier al dan niet tot de fantastische literatuur gerekend moet worden. Het vermoeden dat zijn boeken voor het merendeel tot dit genre behoren, berust op het subversieve karakter van twee hoofdkenmerken van zijn werk: de centrale plaats van de mythe en de traditionele romanvorm. Het mythische en het fantastische liggen dicht bij elkaar, maar het verschil is dat het mythische betekenisgevend is, terwijl het fantastische dat effect juist verstoort. Een analyse van Tourniers romans laat zien dat het mythische meer problemen oproept dan het oplost. De held is geen mythische held, maar veelal een monster; de verhalen bezitten niet het a-historische aspect dat mythen kenmerkt, maar zijn historisch gedateerd. De mythen hebben bij hem tevens de rol bepaalde obsessies, en met name de pedofilie, te verbloemen. Wat als mythisch wordt gepresenteerd is in feite fantastisch. Mythen geven hem aanleiding tot een intertekstueel spel. Door het onbegrensde gebruik van alle verhalen die onze cultuur rijk is, valt het begrip "mythen" samen met wat Lyotard "le savoir narratif" noemt. Maar Tournier geeft daarbij een geheel eigen interpretatie van die "verhalen die iedereen al kent".

Het subversieve kenmerkt tevens de verteltrant. Op subtiele en systematische wijze verstoort Tournier de codes van het traditionele realistische verhaal.

Om aan te tonen hoe hij precies te werk gaat, worden de verschillende tekstniveaus onderzocht op de aanwezigheid van de *procédés d'affabulation*. Net als in de traditionele fantastische literatuur mengt Tournier voortdurend het werkelijke en het onwerkelijke. Historische feiten gaan samen met fictionele elementen, verschillende literaire genres lopen dooreen in een tekst die gepresenteerd wordt als een realistisch verhaal. Bij Tournier leidt deze schrijfwijze tot een afbraak van de hiërarchie tussen de verschillende teksttypen: mythe, legende, sprookje, bijbeltekst, historie, fictie en non-fictie, alles komt op hetzelfde niveau te staan. Drie vormen van werkelijkheidsbeleving worden zo voortdurend vermengd: concrete feiten (geschiedenis, wetenschap), mimetisch realisme en het imaginaire. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen feit en fictie, alles behoort in dezelfde mate

toe aan de werkelijkheid, onze werkelijkheid. Het resultaat valt onder het fantastische: onze wereld wordt *unheimlich*.

Doordat Tournier de vertelconventies van de traditionele realistische roman op een hyperbolische wijze toepast, worden die vertrouwde procédés ons vreemd gemaakt en ontstaat er een vorm van het fantastische. Tournier laat de rollen van verteller en personage dooreenlopen. De verteller neemt als een vampier bezit zowel van zijn personages, als van de lezer. Voortdurend dringt hij zijn eigen interpretatie aan de lezer op, maar aan het eind van het verhaal blijkt deze op niets uit te lopen. De romans krijgen door die auctoriële inmenging een onwerkelijk karakter, waaraan ook de wetenschappelijke en encyclopedische uitweidingen bijdragen.

Tournier verstoort de realistische code tevens door het gebruik van bepaalde stilistische procédés, die hun grondslag vinden in het feit dat de verteller een logische redenering systematisch doorvoert. Zo ontstaan de omkering (inversie), de letterlijke uitwerking van een figuurlijke uitdrukking, het etymologische spel en het 'hyperrealisme'.

Al deze procédés dragen bij tot de ambiguïteit in het werk van Tournier. Omdat zijn teksten meervoudig gecodeerd zijn, moet de lezer steeds van code wisselen: geen enkele code leidt tot een coherente interpretatie van het werk. De meervoudige codering geldt ook voor tijd, ruimte én personages. Zij krijgen daardoor een fantastisch karakter.

Ook op het gebied van de thematiek maakt Tournier veelvuldig gebruik van het fantastische: de motieven van de metamorfose, dubbelganger en vampier zijn alomtegenwoordig in zijn verhalen. Maar hier zien we tevens de grens met het traditioneel fantastische: personages krijgen het karakter van een vampier, maar het zijn geen on-doden die 's nachts uit hun graf komen: het motief is louter een metafoor. Hetzelfde geldt voor de dubbelganger: het motief raakt het fantastische, maar het thema betreft niet zozeer de splitsing van de persoonlijkheid als wel het zoeken naar zelfbevestiging.

Toch kan men zijn werk plaatsen in de traditie van de fantastische literatuur. Het is echter niet fantastisch in de traditionele zin, maar hoort tot wat men het "moderne fantastische" kan noemen. Het gaat dan om teksten die net als de traditionele fantastische verhalen het effect van *Unheimlichkeit* bij de lezer bewerkstelligen, maar op een andere wijze. Tournier zoekt steeds in de werkelijkheid zelf (waartoe hij ook ons culturele erfgoed rekent) naar het vreemde, het bizarre. De fantastische wereld is niet meer een onzichtbare, bovennatuurlijke wereld die zich aan de mens opdringt, maar bevindt zich in onze dagelijkse werkelijkheid. De inbreuk komt van binnenuit, en niet van buitenaf, zoals in de

traditionele fantastische verhalen. Fictie en werkelijkheid zijn dubbelgangers geworden.

Door ruimschoots gebruik te maken van de mogelijkheden die de literaire traditie hem levert, en met name op het gebied van het fantastische, creëert Tournier een wereld die als enig doel lijkt te hebben de normale orde te verstoren. De lezer raakt op drift, hij weet niet meer wat waar is of onwaar, mogelijk of onmogelijk, werkelijk of onwerkelijk. Dit weerspiegelt de positie van de mens in de postmoderne wereld: hij is zijn vaste steunpunten kwijt, de orde is chaos geworden.

Tournier is niet de enige die op deze wijze te werk gaat. Veel procédés die we in zijn romans en novellen aangetroffen hebben (en de daaruitvolgende thematiek) kan men ook vinden bij Robbe-Grillet, Borges, Cortázar, Barth, Pynchon en andere "postmoderne" schrijvers. Dit verklaart waarom deze auteurs vaak genoemd worden in relatie met het fantastische genre, terwijl hun werken zelden de kenmerken vertonen van het traditioneel fantastische. Het is dit "andere fantastische" dat ik in deze studie heb willen onderzoeken.